

KUŞADASI'NIN KURULMASI VE GELİŞMESİNDE ÖKÜZ MEHMED PAŞA VAKFININ ROLÜ

M. Akif ERDOĞRU¹

ÖZET

Bu bildiride, Kuşadası'nın nasıl ve kim tarafından kurulduğu, Öküz Mehmed Paşa Vakfiyesine göre kısaca ele alınmaktadır. On yedinci yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından veziriazam Öküz Mehmed Paşa, Müslüman hacıların güvenliğini sağlamak için burada öncelikle bir kule, daha sonra da kale inşa ederek, yeni bir yaşam merkezi kurmuştur. Sırasıyla cami, fırın, iskele, evler, depolar vs. gibi gerekli binalar yapılarak, bu bölge Müslümanlar için hem güvenli bir yer hem de hacılar için güvenli bir ara durak haline getirilmiştir. Başlangıçta bir İslam kenti olarak düşünülen Kuşadası, ticari potansiyelinin artması sonucu, kozmopolit hale gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuşadası, Aydın, Öküz Mehmed Paşa, temlik, vakfiye, kasaba

ABSTRACT

In this paper, the foundation of Kuşadası, now one of the Turkish coastal cities situated in the western part of Turkey, will be described briefly according to an Islamic Deed, written by Okuz Mehmed Pasha in the year of 1620, one of the Muslim statesmen of the Ottoman Empire of seventeenth century. This coastal city was newly founded by Mehmed Pasha to provide all necessities of Muslim pilgrims who pass via sea between Istanbul and Egypt and to keep these pilgrims from the assault of Christian pirates in 1620's. At the beginning, Kuşadası was mainly an Ottoman city in all character because of the Islamic foundation by Mehmed Pasha. Later, it was cosmopolitan.

¹ Ege Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bornova, İzmir, aerdogru@gmail.com

Key Words: Kusadası, Aydın, Turkey, Ottoman town, Okuz Mehmed Pasha, Islamic deed, special property.

Değerli Meslektaşlarım,
Kıymetli Kuşadalılar,

Öncelikle, Türk Tarih Kurumu’nun himayesinde, 01 Aralık 2017 tarihinde, Kuşadası’nda, Adnan Menderes Üniversitesi ve Kuşadası Kültürel ve Tarihi Mirası Koruma Derneği tarafından düzenlenen ‘*Kuşadası ve Çevresi Türklük ve Türk Tarihi Sempozyumu*’na emeği geçenlere teşekkür ediyorum.² Benim bu Sempozyuma davet edilmemin temel nedeni, Ankara’da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi’nde muhafaza edilen Öküz Mehmed Paşa Vakfiyesini, 2016 yılında, Ege Üniversitesi’nde³ yayınlamış olmamdır.

Osmanlı idaresi zamanında, Öküz Mehmed Paşa Vakfiyesinin farklı tarihlerde istinsah edilmiş en azından dört farklı suretinin olduğu anlaşıyor. Ancak, bunların hepsi zamanımıza ulaşamamış; bir kısmı çeşitli nedenlerden dolayı zayi olmuştur. Bu durum, Osmanlı arşiv belgelerinde ve son vakfiye suretinde açık biçimde belirtilir. Bu vakfiyenin derli toplu son nüshalarından biri, Tapu Kadastro Arşivi’nde koruma altındadır ve bu vakfiye şimdiye dek bir bütün olarak yayınlanmamıştır. Bendeniz, bu vakfiyeyi, Batı Anadolu’nun on yedinci yüzyıl ekonomik ve sosyal tarihi açısından önemli bir vesika olarak gördüğüm için, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde muhafaza edilen diğer arşiv belgelerini de ekleyerek, kısa bir değerlendirme ile birlikte tıpkıbasım olarak yayımladım. Söz konusu vakfiye içindeki bilgilerin bir kısmı malumdu, ama belirtmem gerekir ki, Mehmed Paşa’nın özellikle Mısır ve Halep bölgesindeki hayrî faaliyetleri yeterince bilinmiyordu. Ankara’da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde muhafaza edilen suret ise geç tarihlerde yapılan bir istinsahtan ibarettir.

Kuşadası kasabası (bugün: Aydın iline bağlı kalabalık bir ilçe), asli olarak bir Osmanlı yerleşimidir. Bu isme, meskûn mahal ismi olarak değil, ama sadece küçük coğrafi bir bölge ismi olarak, ilk kez Piri Reis’in *Kitab-ı Bahriye*’sinde rastlanır. On altıncı yüzyılın ilk

² Dernek Başkanı Mahmut Ökçesiz beye yazılı davetleri için teşekkür ediyorum.

³ M. Akif Erdoğan, *Öküz Mehmed Paşa Vakfiyesi (Tıpkıbasım)*, İzmir 2016, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi yayını.

yıllarına ait Türkler tarafından yapılan bu coğrafi adlandırmanın, Osmanlı coğrafyacıları veya âlimlerince sık olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. On altıncı yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerinde de bu ismin Osmanlı bürokratlarınca sıkça kullanılmadığını belirtelim. Hatta denilebilir ki, sadece bir vakfiye ile *mülkname*'de zikredilmesi hariç, *Kuşadası* kelimesi, on altıncı yüzyıl Osmanlı bürokrasisine hemen hemen hiç geçmemektedir. İlk kez kullanımı bu bölgenin Cerrah Mehmed Paşa'ya on altıncı yüzyıl sonlarında temlik edilmesi vesilesiyledir. Daha sonra bu coğrafi bölge (Kuşadası ilçesinin merkezi) Osmanlı ailesinden birkaç hatuna tahsis edilmiştir. Bu bölgenin ciddi biçimde iskân edilmesi, yani canlı bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkması, bu bölgenin Öküz Mehmed Paşa'ya temlik edilmesinden sonradır. Osmanlı padişahı Genç Osman tarafından 1620'li yıllarda Öküz Mehmed Paşa'ya mülk olarak verilen bu bölgenin tüm gelirleri (vergiler, tüm coğrafyası, iskele, gümrük, evler, kale, cami, kule, vs.) daha sonra vakfa dönüştürülmüştür ki, *Öküz Mehmed Paşa Evkafı* olarak isimlendirilen bu vakıf sayesinde bugünkü Kuşadası şehri ortaya çıkmıştır. Antik dönemdeki *Scala Nova*, *Çanlı*, *Anya* gibi yerleşim birimleriyle Kuşadası kasabasının aynı yerler olduklarını iddia etmek, başka araştırmacıların da ileri sürdükleri gibi, pek mümkün görünmemektedir. Şu halde, Kuşadası kasabasının (ilk Osmanlı metinlerinde *kasaba* olarak tanımlanır) kurucusu olarak Öküz Mehmed Paşa'yı ileri sürmek yanlış olmaz.

On yedinci yüzyılda İstanbul ile Mısır arasında işleyen deniz hac yolu, bu bölgeye (Kuşadası) stratejik bir önem kazandırmıştır. Zira bu bölge Mekke ve Medine'ye hacı /hacı adayı götüren hac gemilerinin mola verdikleri, bu yüzden de Hristiyan korsanların baskın yaptıkları bir bölge haline gelmiştir. Bu bölgenin, Öküz Mehmed Paşa'ya temlik edilmesinin asli nedeni de, hacca gelip-giden Müslümanların bu bölgede güvenliklerinin sağlanmasıdır. Daha önceki temlikler ile bu bölgede askeri güvenliğin sağlanmadığı anlaşıyor. On yedinci yüzyıl devlet adamlarından, aynı zamanda mizah sahibi de olan Öküz Mehmed Paşa, ilk askeri tedbir olarak, burada bir kule yaptırmıştır. Bu kule (bazı kaynaklarda *kale* denilmiştir ki, bu yanlıştır) ile Hristiyan korsanların gözetlenmesi hedeflenmiştir. Kulenin yapımından sonra kalenin yapımına başlanmıştır. Kuşadası Suriçi'nde, değirmenler, han (Kurşunlu han), evler, meydan, hububat depoları, cami, çeşmeler gibi klasik Osmanlı sivil binalar inşa edilmeye başlanmıştır. Öküz Mehmed Paşa Vakfı

tarafından maddeten desteklenen tüm bu inşa faaliyetleri, Osmanlı iskân ve şenletme siyasetinin bir ürünüdür. On yedinci yüzyıl Osmanlı veziriazamlarından Öküz Mehmed Paşa'nın, Mısır, Halep, İstanbul (Kara Gümrük ve Tavşan Tepe) ve diğer Ege adalarındaki faaliyetlerine bakıldığında, Kuşadası'ndaki bu faaliyetin aslında çok da büyük ve masraflı oluşu söylenemez. Mehmed Paşa, büyük faaliyetlerini Mısır ve Halep bölgelerinde yapmıştır. Kuşadası Suriçi'nde (Kaleiçi) önemli bir kamu işi olarak bir Cuma Camii yapımına başlanmıştır (Bugünkü: Kaleiçi Camii, aslında asıl ismi Öküz Mehmed Paşa Camii, daha sonra on sekizinci yüzyılda tamir ettirdiği için Recep Paşa Camii adıyla anılmıştır).⁴ Bilindiği gibi, hacca giden-dönen Müslümanların Cuma namazını kılacakları bir Cuma Camiinin olması gerekir. Kuşadası'nda mevcut Öküz Mehmed Paşa Camiinden sonra hacıların veya hacı adaylarının Cuma namazı kılabilcekleri yegâne Cuma Camii, Rodos'taki Süleymaniye Camiidir ki, bu durum bu camiin kitabesinde özellikle belirtilmiştir. Osmanlı idaresi öncesinde, Aydın Oğulları ve Menteşe Oğulları zamanında, bu bölgede bu fonksiyonu icra eden üç önemli Cuma Camii bulunmaktaydı. Bunlar, Selçuk'taki İsa Bey Camii, Balat'taki

⁴ 'Öküz' lakabı, Kuşadası üzerine hassasiyet gösteren kimi ilgililer tarafından aşağılayıcı bir lakap olarak görüldüğünden 'Cumhuriyet'in ilk yıllarında, bu lakap kaldırılmaya çalışılmıştır. 'Öküz' kelimesi bu çevreler tarafından tevil edilmeye çalışılmış, 'Oğuz, Anuz' gibi farklı ve garip şekillerde, okunmaya ve yazılmaya çalışılmıştır. Kısacası bu kelimenin okunuşu üzerinde zorlama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bugün Kuşadası'nda bu zat-ı muhteremin hatırası sırf bu lakaptan dolayı birileri tarafından neredeyse yok edilmiştir. Kurşunlu Han için kullanılan en son tanımlamalardan biri olan 'Öküz Mehmed Paşa Kervansarayı' levhası da son yıllarda ortadan kaldırılmıştır. Her inançlı Müslüman ve Türk'ün, Kuşadası'nın tarih ve kültürüne saygı duyanların, bu duruma tepki göstermesi gerekir. Zira vakfiyesinin baş kısmında ve Osmanlı resmi yazışmalarında 'Öküz' lakabı açıkça yazılmıştır. Bu belgelerin bir kısmı tarafımızdan tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır. Osmanlılar döneminde bu kelime/ sıfat/lakap açık biçimde kullanılmıştır. Kuşadası kasabasının banisi olan Öküz Mehmed Paşanın isminin Kuşadası'ndan her ne sebeple olursa olsun silinmesi, hiçbir şekilde kabul edilemez. Camiinin ismi de uyduruk bir laf olan 'Kaleiçi Camii' şekline çevrilmiştir, 'Suriçi Camii' de denilmemiştir. Eğer 'Öküz' lakabı bir takım çevreler tarafından aşağılayıcı bir sıfat olarak algılanıyorsa (şahsi kanaatimiz böyle değildir), en azından 'Mehmed Paşa Camii' şeklinde değiştirilmesi gerekir. Han, iskele, kale kalıntıları ve diğer eserlerde, baninin ismi (Öküz Mehmed Paşa) kesinlikle yaşatılmalıdır. Yine, Hatuniye Camii olarak isimlendirilen camiye de Ayşe Hanım ismi verilmelidir. Unutmayalım ki Öküz Mehmed Paşa ve ona bağlı vakıf yöneticilerinin himmetleri ve gayretleri olmasaydı, bugün Kuşadası ismiyle anılan bir kasaba olmazdı. İlk yapı olan kulenin ayrıca araştırılması gerekir.

(Miletos) Menteşeoğlu İlyas Bey Camii ve Birgi'deki Aydınolu Mehmed Bey camiidir. On yedinci yüzyılda, Balat ve Selçuk'taki Cuma camilerine Müslüman hacı adaylarının ulaşması pek mümkün değildi. Zira hem Selçuk hem de Balat limanları dolmuştu. Müslümanlara ait gemilerin bu limanlara yanaşması mümkün değildi. Kuşadası limanının, on yedinci yüzyılda, hac gemilerinin yanaşması için uygun bir ortama sahip olduğu keşfedilmiş ve ayrıca Kuşadası'nın Sakız şehriyle de ticari bağlantısının olabileceği kanaatine varılmıştır. Bu nedenle, Öküz Mehmed Paşa, Sakız adasında da bir kiliseyi satın alarak, Cuma Cami haline getirdi. Bu camie Kuşadası'ndaki kendi vakfından vakıflar tahsis etmiştir. Masrafların bu vakıftan karşılanmasını şart koşmuştur. Burada Cuma namazının kılınmasını sağladı. Mehmed Paşa'nın Sakız'da ayrıca bir mescit sahibi olduğu da Osmanlı arşiv belgelerinde açıkça belirtilir. Bütün bu arşiv belgelerinden anlaşılıyor ki, Kuşadası limanı/kasabası, Sakız ile Rodos adaları arasındaki ara liman duraklardan biriydi. Ortaçağlardan beri işleyen deniz güzergâhı, Balat, Anya, Çanlı, Ayasuluğ (Selçuk) limanları, çeşitli nedenlerden dolayı bu dönemde önemini kaybetmişti. Temelden yeni bir yer inşa etme nedeni bakımından, Kuşadası, Kayseri'nin İncesu kasabası ile mukayese edilebilir. On yedinci yüzyılda, Anadolu'da, hac trafiğinden dolayı yeni meskûn mahaller kurulmuştur. Bunlardan biri olan İncesu kasabası da, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından kurulmuştur. Kurulma nedeni de kara yolu ile Kayseri ve civarından hacca giden Müslümanların temel ihtiyaçlarını karşılamaktır. İncesu'da, aynen Kuşadası'nda olduğu gibi, bir Cuma Camii yaptırılmış, içme suyu getirilmiş (parmak kadar akan az bir temiz su olduğu için İncesu adıyla isimlendirilmiştir), kütüphane ve aşevi açılmıştır. Kuşadası ile İncesu arasındaki en önemli fark, Kuşadası'nda geniş bir kütüphanenin başlangıçta kurulmamış olmasıdır. Külliye etrafında geliştirilen bu tür Osmanlı yerleşimlerinde, Rafizilikle mücadele çerçevesinde bu kütüphanelere genellikle Sünni öğretisi ile ilgili kitaplar konulduğunu biliyoruz. Kuşadası'nda başlangıçta ihmal edilen bu eksiklik, daha sonra süreçte telafi edilmiş, on dokuzuncu yüzyıl başlarında bölgenin yöneticisi ayan ailesi İlyaszadeler tarafından giderilmiş ve Öküz Mehmed Paşa Camiinin hemen bitişiğine bir kütüphane yapılmıştır.

Kuşadası, başlangıçta bir İslam/Türk/Yörük yerleşim yeri olarak kurulmuş; daha sonraki süreçte kozmopolit bir yapı kazanmıştır. Kuşadası'nın ticari potansiyeli artınca gayrimüslimler

(Yahudiler, Rumlar ve sayıca çok az Ermeni) yerleşmeye başlamışlardır. Gümrük merkezi olduğundan dolayı, Menderes vadisinin tüm tarımsal ürünleri ve özellikle hububat ticareti sayesinde Kuşadası ticari bakımdan gelişmeye başlamıştır. Kuşadası aslında bir zahire limanıdır. Osmanlı gemileri, Anadolu ve Rumeli limanlarına, Kuşadası'ndan zahire getirmekte veya götürmektedirler. Bu nedenle, Kuşadası'nda kale içinde çok sayıda zahire ambarı (çeçhane) yapılmıştır. Güneyden, Rodos'tan gelen gemiler bir vesile ile Kuşadası limanına uğramışlardır. Kuşadası'nın ilk sakinleri Kütahya Yörükleridir. Kuşadası kalesini müdafaa etmek için yerleştirilmişlerdir. Daha sonra Çingeneler ile bazı Kürt cemaatleri de aynı amaç için burada yerleştirilmişlerdir. Daha sonraları, Çerkez ve Balkanların unsurları, Morali gayrimüslimler, Avrupalı müstemenler ve diğerleri yerleşmeye başlamışlardır. Burada iskân tarihi açısından karşılaşılan en önemli sorun, ticari potansiyeli nedeniyle artan nüfusun kale dışına taşması ve burada yeni evler yapmaya çalışmalarıdır. Vakıf yöneticileri, vakfa ait gelir kaynaklarını koruyabilmek için başlangıçta kale dışında yerleşme, ev yapma iznini vermemişlerdir. Ancak, bu yasaklama kısa sürede delinmiş, özellikle Söke kökenli yerel Türk/Müslüman ailelerin baskısı sonucu, vakıf tarafından alınan bu tedbir, delinmiştir. Nitekim, aşırı talep, beraberinde bir rant da getirmiş, Mehmed Paşa vakfının yöneticileri, ne yazık ki, bu talebi engelleyememişlerdir. Denilebilir ki, vakıf şartlarını en evvel bozan kişiler yine yerel Müslüman aileler olmuştur. Özellikle İlyaszadeler Sülalesi, bütün servetini ve nüfuzunu, bu vakıftan sağlamış görünmektedir. Bu ayan ailesi vakıf yöneticileri üzerine kanunsuz baskı kurmuşlar ve vakfın belirli cihetlerine harcanması gereken paraları harcatmamışlardır. Osmanlı arşivinde, bu ailenin, Öküz Mehmed Paşa vakfına musallat olduğu ve 'yağmaladığına' dair epey şikâyetname vardır. Kale dışındaki yerleşimlerin de Mehmed Paşa vakfına ait olduğu her fırsatta belirtilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Kuşadası'nda yapılan Ortodoks Kilisesinin arsasının da aslında Mehmed Paşa vakfına ait olduğunu belirtelim. On dokuzuncu yüzyılda, vakfa ait akarlar iyi işletilememiş, bir Yahudi sarrafa verilmiş, Han'da Ermeni tacirler konaklamış ve vakıf mali sorunlarla boğuşmaya başlamıştır. Başlangıçta sadece Müslümanlara hizmet amacıyla kurulan bu vakıf, ihmal, zorlama, istismar ve baskı neticesinde, on dokuzuncu yüzyılda, gayrimüslimlere hizmet eder hale getirilmiştir. Söz konusu vakfiyenin sonundaki yazılı ikaza rağmen,

vakfa yönelik olarak yapılan bu istismarların, öncelikle bölgenin Müslümanları tarafından yapıldığını arşiv belgeleri ispat ediyor. Cumhuriyet döneminde de bu istismarların devam ettiğine dair kanıtlar vardır.

Öküz Mehmed Paşa Vakfının en önemli yapısı, Cuma Camiidir. Bu camide istihdam edilen çok sayıda Müslüman din görevlilerinin masrafı bu vakıftan karşılanmıştır. Daha sonra, bu camiye bitişik bir medrese de açılmıştır. Buraya dersiam ve müderris atandığına dair epey atama belgesi vardır. Bunların bir kısmı tarafımdan yayınlanmıştır. Kuşadası'nın içme suyu tesisatı da tamamıyla bu vakfa bağlıdır. Kuşadası kalesinin askeri önemi azalınca, bu vakıf tarafından üstlenilen savunma masrafları da ortadan kalkmıştır.

Sonuç olarak, bu vakıf sayesinde, Kuşadası, yeni bir meskûn mahal olarak, ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Kuşadası, mevcudiyetini tamamen Osmanlı idaresinin iskân siyasetine borçludur. Öküz Mehmed Paşa'nın ve daha sonraki haleflerinin gayretleri sayesinde, tüm yağma ve istismarlara rağmen, Batı Anadolu'da deniz kenarında, daha önce atıl bir vaziyette olan, güvenlik ve asayişin olmadığı bir yer, medeni yeni bir İslami yaşam merkezi olarak ortaya çıkmış ve varlığını zamanımıza kadar sürdürmüştür.